

АНАЛІЗ ПОНЯТТЯ ПРАВА НА ЗАХИСТ У СУЧАСНІЙ НАУЦІ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА

Наукові праці МАУП, 2010, вип. 4(27), с. 136–140

Досліджуються існуючі в сучасній науці цивільного права підходи до визначення поняття права на захист, розкривається його зміст, а також роль у процесі державного регулювання цивільних відносин. Доводиться існування безпосереднього зв'язку між поняттям цивільних прав та цивільної відповідальності, адже саме до застосування мір відповідальності найчастіше приводить реалізація вимоги особи захистити її суб'єктивне цивільне право.

Звертаючись до загальної проблематики захисту цивільних прав людини і громадянина, а також до питання щодо перспектив удосконалення системи охорони і захисту прав і свобод людини в Україні, з огляду на проголошені в Конституції України цілі її постання як правової держави, ми з необхідністю стикаємося з цілим рядом проблем загальнотеоретичного і методологічного змісту, які пов'язані із визначенням тих вихідних понять і категорій, що вживаються у цьому контексті юридичних досліджень. Одним з таких понять, поза всяким сумнівом, є поняття права на захист, що робить його науковий аналіз одним з пріоритетних завдань сучасної науки цивільного права.

Актуальність нашого звернення до зазначеної проблематики зумовлюється кількома причинами, серед яких виокремимо найважливіші. По-перше, як цілком справедливо зазначає В. Мотовіловкер, суб'єктивні цивільні права як права конкретних осіб мають основоположне значення і для кожної окремої приватної особи, і в цілому для характеристики правопорядку в суспільстві [7]. Але оскільки реалізація будь-якого права пов'язана з примусом, то як на теоретичному, так і на власне практичному рівні завжди наявний імпліцитний взаємозв'язок права і примусу, що робить право гарантованим державою та інститутами громадянського суспільства. Таким чином, аналіз співвідношення понять права, правового примусу, захисту державою прав людини і громадянина, правового регулювання є гранично важливим і актуальним завданням юридичної науки, оскільки всі вони пов'язані процесом правового розвит-

ку суспільства, трансформаціями правового життя суспільства [8]. Утім, практичне забезпечення розв'язання зазначеного кола проблем неможливе у разі відсутності чіткого наукового обґрунтованого розуміння того, що саме являє собою право на захист (наразі нас цікавить виключно галузь цивільного права), яким чином воно реалізується і забезпечується через наявні у розпорядженні держави засоби. По-друге, не можна не відмітити того, що ефективне функціонування системи цивільного права і відповідний захист цивільних прав людини передбачає наявність відповіді на запитання щодо правової природи права на захист. Це означає, що реалізація і захист цивільних прав людини прямо залежать від того чи саме право на захист тлумачиться як одне з повноважень носія суб'єктивного цивільного права, чи воно є окремим цивільним правом. Поза розв'язанням цієї проблеми практично неможливо цілісно дослідити поняття та особливості способів захисту. Очевидно, що зазначена проблема має ознаки не лише теоретичної, а й практичної актуальності, оскільки від її вирішення прямо залежить повсякденне функціонування системи цивільно-правового захисту. Нарешті, по-третє, актуальність дослідження теоретичного змісту поняття права на захист у цивільному праві України пояснюється тим, що до сьогодні доволі часто поняття захисту цивільних прав ототожнюється за змістом із поняттям правової охорони. Незважаючи на їх безумовну близькість, тим не менш, не можна не погодитись з думкою про теоретичну актуальність уточнення їх змісту, що дозволить вживати кожен

з цих термінів у повсякденній цивільно-правовій практиці відповідно до притаманного йому науково-теоретичного значення. Зокрема, про це пише В. Лапчинський, який відмічає, що захист у цивільному праві — це насамперед правове реагування на правопорушення, тоді як охорона радше пов'язана з системою превентивних заходів [6]. Таким чином, досліджуючи конкретні цивільні правовідносини, як доводить О. Дзера, набуває особливої значущості та актуальності питання щодо вибору тих вихідних понять і категорій, що застосовуються для даного аналізу, адже від цього напряму залежить правильність та об'єктивність науково-теоретичного відображення тих чи інших правовідносин, що власне і становить одне з фундаментальних завдань не тільки науки цивільного права, а й юридичної науки як такої [5].

Таким чином, маючи за мету дослідити теоретико-методологічні підходи у сучасній науці цивільного права до аналізу змісту поняття права на захист, ми повинні вирішити такі завдання: а) охарактеризувати співвідношення понять охорони і захисту права у цивільному праві; б) дослідити основні підходи до інтерпретації змісту поняття права на захист; в) визначити специфіку примусового характеру захисту суб'єктивних цивільних прав та інтересів, що охороняються законом.

Утім, перш ніж розпочинати наше дослідження, варто зробити одне істотне методологічне зауваження. Справа у тому, що правове регулювання правовідносин, що пов'язані із захистом та охороною права, здійснюється як на конституційному рівні, який при цьому посідає особливе місце через властиву Конституції характеристику “бази поточного законодавства”, так і на галузевих рівнях [10]. Зокрема, ст. 55 Конституції України надаються гарантії правового захисту прав і свобод громадян судом, Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини, міжнародними судовими установами й відповідними органами міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, а також встановлюється, що кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань. На відміну від Конституції, ЦК України не оперує поняттям захисту свобод. Скажімо, у ст. 3 ЦК України загальні засади цивільного законодавства, у п. 5 вказано лише на захист цивільних прав та інтересів. У цьому сенсі слід від самого початку зазначити, що будь-яке конституційне положення є нормою прямої дії [1], але це не тільки не виключає галу-

зевого регулювання відповідних відносин, а й передбачає вдосконалення всіх процедур та механізмів, які покликані забезпечити ці права і завдяки яким вони можуть безперешкодно реалізуватися, бути гарантованими проти порушень, а якщо порушення все-таки мало місце — то бути належним чином захищеними.

Водночас як у чинному законодавстві, так і на теоретичному рівні досить часто допускається підміна категорій охорони та захисту. Прикладом може виступити ст. 307 ЦК України. Попри свій заголовок “Захист інтересів фізичної особи при проведенні фото-, кіно-, теле- та відеозйомок”, вона, по суті, не містить нічого, що можна було б віднести до захисту права. Іншим прикладом може стати ст. 1 Закону України “Про страхування”, де страхування як таке визначається через поняття виду цивільно-правових відносин щодо захисту майнових інтересів громадян та юридичних осіб у разі настання певних подій (страхових випадків). Натомість цілком очевидно, що ці події можуть і не настати (здебільшого і не настають, адже в такому випадку фінансова діяльність зі страхування була б позбавлена сенсу), а договір страхування все ж таки укладається, виконується сторонами й припиняється у регулятивному режимі. Особливо яскраво проявляється змішування понять захисту й охорони щодо прав акціонерів, відносно яких часто використовують саме термін “захист” у розумінні забезпечення дотримання їх прав, тобто, по суті, — у розумінні охорони. Так, про захист прав акціонерів говорять, розглядаючи право акціонера на незгоду, що реалізується у разі незгоди акціонера з рішенням загальних зборів, унаслідок чого він може вимагати від товариства викупу своїх акцій. Очевидно, що це типовий приклад охорони прав акціонерів, а не їх захисту. На нашу думку, таке не завжди коректне цивільно-правове вживання понять “охорона” і “захист” надзвичайно рельєфно демонструє ті проблеми теоретичного характеру, які об'єктивно існують в юридичній науці при їх визначенні.

Отже, на рівні цивільного права право захисту врегульоване в ЦК України, а також в інших законах, чим забезпечується конституційне право на захист і передбачаються способи та засоби захисту. У ЦК встановлюються загальні засади цивільно-правового захисту (це насамперед ст. 15 і 20), містяться норми юрисдикційних способів захисту цивільних прав судом (ст. 16), органом державної влади, органом влади Автономної Республіки Крим і органом місцевого самоврядування (ст. 17), нотаріусом (ст. 18) та неюрисдик-

ційних — шляхом самозахисту (ст. 19). Основоположним при цьому є правило щодо здійснення захисту на власний розсуд. Тобто, як і будь-яке цивільне право, право на захист реалізується лише за ініціативи особи, чиє право та інтерес порушені. Винятком є випадки здійснення захисту прав осіб з неповним обсягом дієздатності або померлих осіб. Здійснення особою свого права на захист відбувається з використанням обраних нею способів захисту, найпоширенішим з яких є судовий захист.

На сьогодні у науці цивільного права щодо правової природи права на захист існують два підходи. Згідно з першим воно є правомочністю, що входить до змісту суб'єктивного цивільного права поряд із двома іншими правомочностями (на власні дії та вимоги від інших осіб виконання певних дій) [11]. Відповідно до іншого — право на захист є цілком самостійним суб'єктивним правом, оскільки у процесі здійснення захисту виникають зовсім інші права та обов'язки, відмінні від тих, які у них були до порушення суб'єктивного цивільного права, а тому захист останнього не може являти собою примусового здійснення самого цього права і не може бути складовою чи особливою його стадією [2]. Специфікою цих двох підходів є те, що вони надають нам дві відмінні наукові інтерпретації права на захист, між якими існують істотні розбіжності. У першому випадку правовідносини по реалізації суб'єктивного цивільного права охоплюють і етап його захисту при порушенні цього права, що дає підстави говорити про суттєву трансформацію як права, так і правовідносин. У другому ж випадку, право на захист як таке виникає лише в момент порушення суб'єктивного цивільного права і тому існує в інших (нових) цивільних правовідносинах [3].

На нашу думку, цивільні правовідносини як такі є соціально ординарними, виникнення, розвиток та припинення їх передбачає можливість існування конфлікту тільки як можливий виняток, на відміну, наприклад, від екстраординарних кримінально-правових чи адміністративно-деліктних відносин, які в соціально-конфліктній ситуації тільки й існують. Тому й цивільні права являють собою ординарні права, що існують в нормальних, ординарних правовідносинах. Аномалії ж у вигляді порушення прав, звичайно, не залишаються поза увагою і право на них реагує, надаючи певні механізми і встановлюючи певні можливості, але не зводить всі права виключно до їх захисту, не фокусує на цьому всі свої механізми

[9]. За цієї причини право на захист не може визнаватись окремим суб'єктивним правом.

Водночас одним із важливих аспектів права на захист є примусовість відносно правопорушника. Це прямо видно з розуміння цього права як наданої управленій особі можливості застосування заходів правоохоронного характеру для поновлення порушеного права, з пов'язаності захисту права з правовим впливом на правопорушника [12]. З цього випливає такий важливий аспект характеристики права на захист, як примусовий вплив на порушника. Таким чином, право на захист за своїм матеріально-правовим змістом включає: а) можливість управленої особи використовувати дозволені законом засоби власного примусового впливу на правопорушника, захищати належне цій особі право власними діями фактичного порядку (самозахист цивільних прав); б) можливість застосування безпосередньо управленою особою юридичних заходів оперативного впливу на правопорушника; в) можливість управленої особи звернутися до компетентного органу з вимогою спонукання зобов'язаної особи до певної поведінки [12]. Незважаючи на те, що серед засобів впливу на правопорушника є ті, які не припускають звернення до державних органів з метою застосування державного примусу, тим не менш часто саме ця властивість зазначається як основоположна характеристика права на захист і, зокрема, саме в цьому вбачається відмінність останнього від права на охорону. Так, вказується, що логічний обсяг цих понять дає змогу їм перетинатися, адже при здійсненні форми захисту можна виявити елементи охорони, а діяльність суб'єктів права охоронного порядку може здійснюватися з застосуванням державного примусу, що є важливою ознакою захисту.

Наразі всі способи захисту поділяються за формою захисту на юрисдикційні та неюрисдикційні, залежно від того, чи вдається управлена особа до захисту суду або іншого правоохоронного органу або здійснює захист своїми діями (самостійно або спільно з іншими особами). У межах першої форми найпоширенішими і такими, що відповідають загальним засадам цивільного законодавства (ст. 3 ЦК України), є судові способи захисту, що перелічені не вичерпним чином у ч. 2 ст. 16 ЦК: визнання права; визнання правочину недійсним; припинення дії, яка порушує право; відновлення становища, яке існувало до порушення; примусове виконання обов'язку в натурі; зміна правовідносин; припинення правовідносин; відшкодування збитків та інші способи відшкодування майно-

вої шкоди; відшкодування моральної (немайнової) шкоди; визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб. Маємо наголосити, що державна примусовість захисту в межах його юрисдикційної форми виявляє ще один важливий аспект характеристики правовідносин захисту, а саме — їх зв'язок із процедурно-процесуальними правовідносинами. Останні виникають вже на підставі відповідних норм процесуального законодавства, вони мають свій суб'єктний склад, об'єкт, зміст, ініціативність виникнення з встановленням певного порядку подання відповідних заяв тощо.

Правовідносини, які виникають побічно до матеріально-правових відносин захисту, можуть бути як процесуальними, так і процедурними в широкому розумінні, якими охоплюється діяльність відповідних органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, нотаріату. Правосуддя здійснюється судовими органами на підставі низки принципів: загальноправових (демократизм, гуманізм, законність), міжгалузевих (здійснення правосуддя тільки судом, рівність перед законом і судом, незалежність суддів, національна мова судочинства, гласність, об'єктивна істина) і галузевих (для цивільного процесу — диспозитивність, змагальність, усність, безпосередність, безперервність) [13]. Звичайно, що цей розгляд має не тільки підлягати певним процесуальним правилам, а бути універсальним для всіх і захищати права всіх осіб, застосовуючи однакові підходи і виносити неупереджені рішення, керуючись лише законами та принципами права, а не, скажімо, державними інтересами, як іноді дозволяють собі висловлюватися посадові особи державних органів, звинувачуючи господарські суди в тому, що вони мають ставити на перше місце інтереси державних та приватних, а не комерційних осіб. На основні цього можна стверджувати про істотний зв'язок матеріально-правової та процесуальної, процедурної сторони захисту цивільних прав та інтересів. Також це дає можливість зробити висновок про правильність тієї позиції, яка визначає захист цивільних прав як міжгалузевий комплексний правовий інститут, оскільки захист межує зі здійсненням прав (позиція про примусовість здійснення прав), що свідчить про його належність до сфери матеріального права, і зовні виражається у певній діяльності юрисдикційних органів, що вимагає втілення цього пра-

ва у процесуальні (процедурні) форми, захист суб'єктивного цивільного права (інтересу) постає змішаним, матеріально-процесуальним правовим інститутом, який перебуває на межі матеріального і процесуального права.

Таким чином, підсумовуючи результати проведеного дослідження, можна стверджувати, що охорона суб'єктивного цивільного права — це категорія лише об'єктивного права, пов'язана з відповідним рівнем регулювання, яким досягається мета нормальної динаміки цивільних правовідносин. Водночас, захист суб'єктивного цивільного права існує як категорія і об'єктивного, і суб'єктивного права. В останньому випадку він являє собою міру можливої поведінки, пов'язану із протидією правопорушенню. Юридичними фактами, що виступають підставою активізації механізму цивільно-правового захисту, є порушення, невизнання чи оспорювання суб'єктивних цивільних прав чи інтересів, що охороняються законом. Зазначені факти вичерпують підстави перетворення механізму цивільно-правового захисту з потенційного у реальний стан. Нарешті, примусовість захисту суб'єктивних цивільних прав та інтересів, що охороняються законом, тісний зв'язок механізму такого захисту із процедурно-процесуальними нормами права дає можливість говорити про інститут захисту суб'єктивних цивільних прав як про комплексне юридичне утворення на рівні інституту права.

Фактично нами було розкрито лише окремі аспекти дослідження змісту поняття права на захист у цивільному праві. Причому основна увага була приділена саме теоретичному виміру в аналізі зазначеної проблеми. З огляду на це, продовження юридичних досліджень у цьому напрямі видається не лише важливим, а й перспективним завданням сучасної вітчизняної науки цивільного права.

Література

1. Аблязов Д. Е. Принцип верховенства Конституції і позитивне законодавство // Юридична Україна. — 2006. — № 5(41). — С. 29–30.
2. *Гражданское право: актуальные проблемы теории и практики* / Под общ. ред. В. А. Белова. — М.: Юрайт-Издат, 2007. — С. 233.
3. *Гражданское право: Учебник: В 3 ч.* / Под ред. Ю. К. Толстого, А. П. Сергеева. — М.: Проспект, 1997. — Ч. 1. — С. 267.
4. Грибанов В. П. *Интерес в гражданском праве // Осуществление и защита гражданских прав.* — М.: Статус, 2000. — С. 107.

5. Дзера О. В. Розвиток права власності в Україні: Монографія / О. В. Дзера. — К.: Вентурі, 1996. — С. 240.
6. Лапчинский М. В. Некоторые аспекты исследования понятия "юридические средства охраны гражданских прав" // Государственно и право. — 2003. — № 5. — С. 90.
7. Мотовиловкер Е. Я. Теория регулятивного и охранительного права: Монография. — Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1990. — С. 19.
8. Общая теория права и государства: Учебник для вузов / Под ред. В. В. Лазарева. — М.: Юристъ, 1996. — С. 185.
9. Осипов Е. Б. Защита гражданских прав. — Алматы: КазГЮА, 2000. — С. 32.
10. Скрипнюк О. В. Конституція України та її функції: проблеми теорії та практики реалізації. — К.: Акад. правових наук України, 2005. — С. 25.
11. Цивільний кодекс України: Наук.-практ. коментар: У 2 ч. / За заг. ред. Я. М. Шевченко. — К.: Ін Юре, 2004. — Ч. 1. — С. 75.
12. Цивільне право України: Підручник: У 2 т. / За заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. — К.: Юрінком Інтер, 2004. — Т. 1. — С. 257.
13. Цивільне процесуальне право України / За ред. В. В. Комарова. — Х.: Право, 1999. — С. 32–45.

Примусовість захисту суб'єктивних цивільних прав та інтересів, що охороняються законом, тісний зв'язок механізму такого захисту із процедурно-процесуальними нормами права дає можливість говорити про інститут захисту суб'єктивних цивільних прав як про комплексне юридичне утворення на рівні інституту права.

Принудительность защиты субъективных гражданских прав и охраняемых законом интересов, тесная связь механизма такой защиты с процедурно-процессуальными нормами права позволяет говорить об институте защиты субъективных гражданских прав как о комплексном юридическом образовании на уровне института права.

Subjective compulsion defense of civil rights and interests protected by law, the close relationship the mechanism of such protection to the procedural rules of procedural law allows us to speak about the institution of protection of subjective civil rights as a comprehensive legal education at the Institute of Law.

Надійшла 10 листопада 2010 р.